

İNSANIN ÇARESİZLİĞİ VE FITRATIN UYANIŞI

-Desperateness of Man and Awakening of Disposition/Fırtah-

Yrd.Doç.Dr.Abdurrahman KASAPOĞLU

İnönü Ü. Darendede İlahiyat Fak.

akasapoğlu@inonu.edu.tr

Abstract: *Throughout history human beings have had different inclinations in their hard times either rejecting or accepting a transcendent being that was considered the primary cause of these events. Many theories accompanied this tendency to elucidate the basic motive in humans' religiosity. The following paper tries to make an analysis of these theories and evaluate them.*

Giriş

İnsanların yaşadıkları felâketler, karşılaştıkları büyük tehlikeler çaresizliğe, korku ve kaygıya sebep olurlar. Bazen yaşanan çaresizlik ve korku o kadar büyük olur ki, hiçbir maddi güç insanın güven ve koruma ihtiyacına destek ve dayanak arayışına karşılık veremez. İşte böylesi çaresizlik ve kiriz anlarında, ister dindar isterse tanrı tanımaz olsun bütün insanların metafizik bir güçten yardım isteme eğilimi içerisinde oldukları bilinen bir husustur. İnsanlardaki bu davranış özelliği pek çok bilim adamının dikkatini çekmiş ve bu eğilim, dinî inanışın kökeni olarak kabul edilmiştir. Bazı psikologlar, antropologlar, sosyologlar tanrı inancının kaynağını insanın çaresizliğinde, tabiat olayları karşısında yaşadığı korkularda aramışlardır.

Tabiat olayları karşısında yaşanan çaresizlik ve kaygı birçok Kur'an âyetine de konu olmuştur. Kur'an, çaresizlik ve kriz halini yaşayan insanların tasvirlerini yaparak, böyle bir durumda yaşanan duygulara, yönelimlere, tutum ve davranışlara açıklık getirmiştir. İnsanda çaresizlik anında doğal olarak, kendiliğinden ortaya çıkan tanrıya yönelme eğiliminin bilinçli ve istemli bir Tanrı inancına dönüşmesini istemiştir.

Araştırmamızda tanrı inancını insanın çaresizlik anlarında ortaya koyduğu tepkilerle temellendirmeye çalışan düşünürlerin görüşlerine yer vereceğiz. Çaresizlik anındaki dinî yönelişi tasvir eden âyetleri müfessirlerin yorumları doğrultusunda

inceleyeceğiz. Bu gibi durumlarda insanın benliğinde harekete geçen tanrı inancının doğal dinî kabiliyet (fitrat) olduğu yönündeki yorum ve yaklaşımları ele alacağız. Çaresizlik anında ortaya çıkan dinî yöneliş hakkında görüş belirten düşünürlerin bakış açılarını, Kur'an'ın bu konudaki verileriyle mukayese edeceğiz. Değerlendirme ve sonuç bölümünde dinî inancı insanın çaresizliğiyle temellendiren teorilerin, Kur'an bu sahadaki açıklamalarıyla çelişen yönlerini tespit etmeye çalışacağız.

Dinin Kaynağını İnsanın Çaresizliğiyle Temellendiren Teoriler

Bazı bilim adamlarına göre, din duygusu insanda doğuştan (fitrî) olmayıp, sonraki yaşamında maruz kaldığı olayların tesiriyle ortaya çıkmıştır. Bu anlayışı kabul eden kimi düşünürler, insanın dinî eğiliminin korku ve çaresizlik duygularından kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Buna göre, evreni ve evrendeki olayları gözlemleyen insan bazı olaylar karşısında ürperip dehşete kapılırken, bazı olaylar karşısında da ümitlenip rahatlamıştır. İnsan ümit ve güven sağlayan ortamın devamlılığını sağlamak, korktuğu şeylerin zararından korunmak için tapınma eğilimi göstermiş ve din fikri buradan doğup gelişmiştir.

Birçok düşünür insanın çaresizliğini, yaşadığı korkuları, korunma ve güven ihtiyacını insan-din ilişkisi açısından ele almıştır. Bu düşünürler arasında Freud, Bergson, David Hume, Bertrand Russel, Max Müller, Feuerbach, Engels, Voltaire, Malinovski ve Will Durant'ı sayabiliriz. Bu bölümde, dini insanın çaresizliğiyle temellendirmeye çalışan düşünürlerden Freud'un değerlendirmelerine ayrıntılı bir şekilde, diğerlerinin yaklaşımlarına da kısaca yer vereceğiz.

Bu arada, Ebû Bekr Muhammed İbn Zekeriyâ er-Râzî'nin de, yukarıda adını verdiğimiz düşünürlerle benzer yaklaşımları olduğunu belirtmemiz yerinde olur. Onu göre, insanlar, korku ve felâket anlarında, dinden ve gizli güçlerden yardım isteme ihtiyacı duymuşlardır. Bu ihtiyaç dinin doğuşuna sebep olan durumlardan birisi olmuştur.¹

¹ İbrahim Agâh Çubukçu, "İnkârcılıktan Doğan Bunalımlar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt:XX, 1975, s. 8-9.

Freud, din ihtiyacının kökeninde insanın zayıflığı ve çaresizliği etkeninin bulunduğunu ileri sürmüştür. Baba kompleksi ile insanın çaresizliği ve korunma ihtiyacı arasında ilişki kurmuştur. Yetişen birey esrarengiz güçlere karşı korumasız olduğunu anladığı zaman, bu güçlere baba figürüne ait özellikler yükler; kendisini koruması için tanrılar yaratır. Burada sözü edilen baba özlemi, insanca zayıflığın sonuçlarına karşı korunma gereksinmesine özdeş bir güdüdür. Erişkin bireyin kabul etmek zorunda kaldığı çaresizliğe yönelik tepkisine (dinin oluşumuyla ilgili tepkisine) tipik özelliklerini kazandıran şey çocuksu çaresizliğe karşı göstermiş olduğu savunmadır.²

Freud'a göre, çocuktaki ürkütücü çaresizlik duygusu, babanın sağlayacağı bir korunma ihtiyacı yaratmış ve bu çaresizliğin bir ömür boyu devam edeceğinin kavranması, çok daha güçlü bir babanın varlığına sığınmayı zorunlu kılmıştır. İnsanın yaşamın tehlikeleri karşısında duyduğu korkuları ancak ilâhî bir güç dindirebilecektir. Freud, bütün bunların bir yanılısma olduğunu söyler. O'na göre bu yanılısma, insanın arzularından kaynaklanmaktadır ve daha çok psikiyatrik kuruntulara benzetilmektedir.³

Bu açıklamalar üzerinde bir değerlendirme yapacak olursak, Freud'un teorisine göre, psikolojik bir zaaf sayılan din duygusu, insanın çaresizlik halindeki özlemlerinin beşerî olandan metafizik olana doğru yansımasıdır. Onun gözünde din, insanın tabiat güçleri karşısındaki çaresizliğini yenmek için geliştirdiği psikolojik bir çabanın ürünüdür. Freud, tanrı inancının kökeninin çocukla babası arasında yaşanan

² Sigmund Freud, *Uygurlık Din ve Toplum*, Selçuk Budak, Öteki Yayınevi, Ankara, 1997, s. 206-208.

³ Freud, *a.g.e.*, s. 215-216; Freud'un bu konudaki görüşleri için ayrıca bkz., Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 30-31; Robert W. Crapps, "Psikanaliz ve Din", *Marife*, sayı: 1, 2004, s. 176-177; Ali Köse, *Freud ve Din*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 120-121, 129; Mehmet Aydın, "Ateizm ve Çıkmazları", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 1981, sayı: XXIV, s. 196; Hayati Hökeleli, *Din Psikolojisi*, T. D.V. Yayınları, Ankara, 1993, s. 87-88; Ali Rıza Aydın, "Ateist Düşünceye Etki Eden Psiko-Sosyal Faktörler", *EKEV Akademi Dergisi*, sayı: 14,

psikolojik ilişkide aramıştır. Ona göre, çocuktaki korunma duygusu, hayat boyu devam etmiş ve korunma gereksinimi çocuğun zihnine iyice yer etmiştir. İnsanın çocukluk devresinde yaşadığı çaresizlik ve korkular tanrı inancının ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. İnsan çocukken kendisini babasının himayesinde görür. Freud'a göre din çocuklukta yaşanan bu deneyimin yetişkinlikte de hatırlanmasından ibarettir. Çocuk kutsal kabul ettiği varlığa baba karakteri yükler. Birey, çocukluğunda babasıyla olan ilişkisinin bir benzerini, yetişkinlikte kutsal ile kurulan ilişki şeklinde sürdürür.

Yetişkin insan, tabiatla karşı karşıya bulunduğu tehlikelerin ayırtındadır. Evren karşısında kendisini yetersiz, hatta zaman zaman çaresiz bulur. Çocukluğunda korunma ihtiyacı duyduğunda sığındığı babasının, bilinçaltındaki hayalinin etkisini duyar. Bu illüzyona bir gerçeklik kazandırarak onu tanrılaştırır.

Freud'un Tanrıya iman konusunu çocuksu ve patolojik bir durum olarak açıklaması başta etnologlar olmak üzere birçok düşünür tarafından eleştirilmiş ve reddedilmiştir.⁴ İnsanın ayırt edici özelliklerinden birisi olan dinin, insanın durumlarından herhangi birine indirgenmesi, onun değerini düşürür, sakat bir insan anlayışı ortaya çıkarır.⁵ İnanç olayı, ruhî hayatın sadece belli bir noktasını ifade eden korkuya indirgenemez. Din duygusu insan hayatının belli bir safhasında ortaya çıkan bir olay değildir.⁶

Dinin kompleks yapısında Tanrının aynı zamanda baba rolüyle benzerliğinin bulunabileceğini, insanın evrende ve toplum karşısındaki zayıflığının hissettirdiği acizliğin babanın sağladığı korumayı çağrıştırabileceğini herkes görebilir. Fakat bunların hiçbirisi tinselliğin gerçek anlamını kapsayamaz. Ontolojik açıdan yaklaşı-

2003, s. 33-34; Hasan Atsız, "Psikanaliz Penceresinden Tanrı ve Uygarlık İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, sayı: 1, s. 137.

⁴ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, Çev. Mehmet Aydın, Konya, 1995, 60-61.

⁵ Georges Gusdorf, *İnsan ve Tanrı*, Çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, s. 61.

⁶ Necip Taylan, *İlim Din İlişkileri Sahaları Sınırları*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 562.

dığında, dinin ardında bebek varlıktan çok daha fazla Şeylerin olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle bebek varlıkta Freud'un düşündüğünden çok daha fazla Őeyler yani tinsellik potansiyeli mevcuttur.⁷

Freud aceleci bir tavırla, bir tek unsurdan hareketle bütün bir dini kurmaya kalkışmaktadır. Sıkıntı halindeki insanların pek çoğunda görülen ilâhî bir güce sğınmanın kendiliğindenliği gerçeği, din olayının sadece bir yönünü açıklamaktadır.⁸

Doğal felaketler ve zorluklar karşısında tanrı inancının belirginleştiği ve insanın samimi duygularla O'na yönelmeye başladığı, bunun insanın güven gereksinmesini karşıladığı bir gerçektir. Ancak insan güven içerisinde bulunduğu rahatlık anlarında da dinden kopuk değildir. Din doğal ve kültürel kökleri olan karmaşık bir yapıdır. Dini, onu uyaran hareketlerden sadece birisiyle açıklamak yeterli gelmez. İnsanı Tanrıya inanmaya götüren pek çok faktörden söz edilir.

Çocuğun Tanrıya inanmasıyla babasını yüceltmesi aynı Şey olarak değerlendirilemez. ocuk ilk yaşlarda babasının Őahsında stn bir gücü görse bile, ondaki bu tasavvur tecrübelerinin gelişimine bağlı olarak zamanla kaybolur. Babasının gücünün üstünde kendisini koruyabilecek bir gücü arayışına girer. Tanrıya olan güvenin çocuklukta yaşanan baba ile ilgili bu hatıranın devamı olduğu kesinlik arzetmez.⁹

Freud, teorisinde Hıristiyan kültürünü esas almıştır. Onun tanrı hakkındaki "baba imajı"nın bütün dinler için geçerli olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Tanrı hakkındaki baba imajı Hıristiyanlık için geçerli olabilir.¹⁰

Freud, insanlar tabiat olaylarının gücü karşısında aciz kalmış olmaları dolayısıyla Allah'a sğınma ihtiyaı duymuşlardır derken, insandaki doğal eğilimlerden

⁷ Joel Kovel, *Tarih ve Tin*, ev. Hakan Pekinel, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 87-89.

⁸ Antoine Vergote, *Din inanç ve İnançsızlık*, ev. Veysel Uysal, M..İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 52.

⁹ Kerim Yavuz, *ocuk ve Din*, ocuk Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 164; Hüseyin Aydın, *Günümüz Toplumunda İman Problemi*, Karakoç Yayınları, Ankara, 1995, s. 184.

¹⁰ Necip Taylan, *Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu*, Őehir Yayınları, İstanbul, 2000, s. 185.

birini keşfetmiştir. Fakat bu doğal ihtiyaca bir yanılısma demek suretiyle yanılıya düşmüştür.¹¹

David Hume, üstün güçler karşısında duyulan korkuların ve korunma umutlarının dinin kaynağı olduğunu açıklar. O, doğal güçler karşısında duyulan korkunun insanı tanrılara inanmaya sevk ettiğini açıklar. Din fikrinin yaşamın olaylarıyla ilgili kaygılardan, insanın zihnini meşgul eden bitmek tükenmek bilmez umut ve korkulardan doğduğunu belirtir.¹²

Nietzsche, dinin oluşumundan bahsederken, insanın dinle sadece felâketten ve darlıktan kurtulmak istemediğini aynı zamanda felâket ve yoksunluk korkusundan da sıyrılmak istediğini açıklar.¹³

Bertrand Russel, güven duygusunu tanrıya inanmada en güçlü sebeplerden birisi olarak görür. Dinin her şeyden önce bir korku üzerinde kurulduğu kanısına sahiptir.¹⁴

İnsanlar en çok korktukları şeyleri kutsallaştırarak onlara tapınma davranışları geliştirmişler ve böylece doğadaki birtakım güçlere ve varlıklara tapmışlardır. Natürizm (tabiatçılık) denilen bu tapınma biçiminde, dünya hayatı için bir çıkar sağlamak, dünyadaki muhtemel felaketlerden kendini korumak gibi bir anlayış geliştirilmiştir. İnsanlar, gök gürültüsü, yanardağ patlaması, büyük fırtınaların kopması, güneş ve ay tutulması gibi büyük tabiat olayları karşısında hayret ve korku duymaya söz konusu olay ve varlıklara tapmaya başlamışlardır. Dinin kaynağını açıklamaya

¹¹ Habil Şentürk, "Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım", S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Isparta, 1997, sayı: 3, s. 257.

¹² Samuel Koenig, *Sosyoloji*, Çev. S. Sucu, O. Aykaç, Ütopya Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 116; Macit Gökberk, *Felsefenin Evrimi*, M.E.B., İstanbul, 1979, s. 69; İsmail Çalıışkan, *Kur'an'da Din Kavramı*, Ankara Okulu Yayınları, 2002, 156.

¹³ Friedrich Nietzsche, *Aforizmalar*, Çev. Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2000, 115.

¹⁴ Bertrand Russel, *Neden Hristiyan Değilim*, Çev. Ender Gürol, İstanbul, 1972, s. 13; Bkz., Fikri Gül, *Bertrand Russel'da Bilim Felsefe ve Din*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 196; Murtaza Mutahharî, *Fıtrat*, Çev. İsmail Bendiderya, Akademi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 120-121; Taylan, *a.g.e.*, s. 47.

çalışan bu nazariyeyi Max Müller savunmaktadır. O, dinin kökeninin insanın olağan dışı, korku verici doğal hadiselerin varlığından duyduğu dehşette aranması gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁵ Max Müller'e göre özellikle ilkel insanların bilgi birikimi ve kapasiteleri tabiat olaylarının izahını yapmaya yeterli olmadığı için çaresizlik ve korkuya yol açmıştır. Çaresizlik ve korku duygularının drtmesiyle ilkel insanlar, tabiat kuvvetlerine ya da onların sembollerine tapınmayı tercih etmişlerdir.¹⁶

Feuerbach tarafından din, insanın doğal gler önündeki korkusunun fantastik bir yansıması yani doğal glerin üstesinden gelebilecek bir tanrı tasavvurunun uzantısı olarak kabul edilmiştir. Ona göre insanlar, güçsüz, sonlu, sınırlı ve kusurlu olmalarından dolayı, yarattıkları ve Tanrı olarak niteledikleri bir varlığa kendi mevcut durumlarını yansıtır.¹⁷

Engels'e göre, ilkel insanların hasım bir tabiat karşısındaki güçsüzlüğü onları tanrı inancına götürmüştür.¹⁸ Voltaire, gök gürültüsünden korkan, ekinlerinin telef olmasına üzülen, çevresindeki düşmanlarından zarar gören, her yanda görünmez bir g sezen ilkel insanların üstün bir varlığa inanmalarının normal bir sonuç olduğunu

¹⁵ Nurettin Topçu, *Sosyoloji*, Dergh Yayınları, İstanbul, 2001, s. 52; ˆmiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 154-155; Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, A..İ.F. Yayınları, Ankara, 1983, s. 74-75; nver Günay,, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s. 130; Ekrem Altay, *Yeni Sosyoloji*, Ticaret ve Turizm Yüksek ğretmen Okulu Yayınları, Ankara, 1976, s. 122; Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Samsun, 2000, s. 73; Koenig, *a.g.e.*, s. 116; Kamil Kaya, "Sosyolojik Açıdan Din", S.D.. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta, 1996, sayı: 2, s. 135.

¹⁶ Grsy Akça, "İptidai Kavimlerde Din Anlayışları Teorileri ve Emile Durkheim", Tabula Rasa, 2003, sayı: 9, s. 165-166.

¹⁷ James L. Cox, *Kutsalı İfade etmek: Din Fenomolojisine Giriş*, ev. Fuat Aydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 86; Mustafa Aydın, *Kurumlar Sosyolojisi*, Vadi Yayınları, Ankara, 2000, s. 102.

¹⁸ Aydın, *a.g.e.*, s. 165.

söyler.¹⁹ Malinowski, kabile dinlerini yaşam krizleriyle ilgili olarak değerlendirmiştir.²⁰

Will Durant, ölüm korkusu, ansızın meydana gelen olayların yarattığı hayret, ilâhî yardım elinin uzanacağını ummak dinî inanışların ortaya çıkışında rol oynamıştır, der.²¹

Bergson, dini inancı, endişeye, korkuya karşı alınan birtakım güvenlik tedbirleri olarak değerlendirir. Tabiat karşısında insanın duyduğu heyecanın dinin doğusunda yeri olduğunu, ancak dinin kaynağının korku değil, korkuya karşı verilen bir tepki olduğunu söyler.²² Bergson, dinin insanın korkudan korumasının yanında, mistiklik esasına dayandığını, bütün insanlığa yönelik olduğunu, Allah'tan geldiğini, Allah ile insan arasında sevgi ilişkisine konu olduğunu açıklar.²³ Bergson, bu görüşleriyle, dini ağırlıklı olarak insanın çaresizliği ve güven arayışıyla açıklamaya çalışan yaklaşımlardan ayrılır. Daha bütüncül bir din anlayışı ortaya koyar.

Dini korku ve çaresizlik duygularıyla temellendirmeye çalışan görüşlere birtakım eleştiriler yöneltilmiştir. Bu eleştirilerden bazılarını yer vermek istiyoruz: Dini, korku gibi sonradan ortaya çıkmış bir şey olarak göstermek tutarlı bir bakış açısı değildir.²⁴ Korku ve endişe gibi duygularla din duygusunu izah etmek yeterli

¹⁹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, Çev. Lütfi Ay, M.E.B., İstanbul, 1995, II/305; Bkz., İsmail Fennî Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 26-27.

²⁰ Bkz., B. Malinowski, *Büyük Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 46, 51-52; Conrad Phillip Kottak, *Antropoloji*, Çev. Heyet, Ütopya Yayınları, Ankara, 2001, s. 469.

²¹ Will Durant, *Medeniyetin Temelleri*, Çev. Nejat Muallimoğlu, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 119.

²² Nurettin Şazi Kösemihal, "Büyük ve Din Probleminin Bugünkü Durumu", *Sosyoloji Dergisi*, İstanbul, 1952, sayı: 7, s. 136; Nurettin Topçu, *Bergson*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998, s. 125;

²³ Henri Bergson, *Ahlâk İle Dinin İki Kaynağı*, Çev. Mehmet Karasan, M.E.B., Yayınları, Ankara, 1962, s. 102-110; Yümnî Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1988, s. 9-10.

²⁴ A. Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Nur Yayınları, Ankara, 1983, s. 10.

olmaz. Tanrı inancı, kompleks bir yapıdan teşekkül etmiştir ve bu inancın insanın içinde ve dışında pek çok güdüsü vardır. Korku ve dehşet hallerinin insanın dini hissiyatını kabartması, insanı dine yönelten faktörlerden sadece birisidir.²⁵

Tanrı fikrinin doğal korkulardan kaynaklandığı düşüncesi, kimi çok tanrılı dinler için geçerli sayılabilir. Fakat bütün toplumlar için aynı yargıda bulunmak doğru değildir. İnsanın doğa güçlerine karşı çaresizliği, tabiatın tanrılar seçmeye değil, bir Mutlak varlık arayışına zemin hazırlayabilir. Korkular tek başına dinin kaynağı olamaz, ancak insan ruhunu ilâhî mesajları almaya hazırlıklı hale getirebilirler.

Tabiat olayları önceleri insanları hayret ve dehşete düşürmüş olabilir. Fakat bu olaylar doğal olarak belli bir süre tekrar edecek ve insanlar onlardan korkulmaması gerektiğini anlayacaklardır. Bu gelişmeye bağlı olarak insanların tabiat olaylarını tanımladıklarının sebebi ortadan kalkacaktır.²⁶

İnsanların sadece tabiat olayları karşısında duydukları hayret ve korku sebebiyle dinî inanç geliştirdiklerini kabul edecek olursak, insanlar bu olayları tanıdıkları ve kanıksar hale geldikleri zaman korkunun ortadan kalkması ve buna bağlı olarak dinin de son bulması gerektiği neticesine ulaşırız.

Fıtratın Uyanışında Çaresizlik Faktörü

İnsan yaratılışı gereği kendisinden üstün çok yüce ve sonsuz bir gücün varlığını kabule eğilimlidir. Kendi varlığının ve evrenin üstünde hakim bir kudretin varlığını hissetmek insanın benliğinde doğuştan mevcuttur. Bu yetenek başkalarından öğrenilerek elde edilmediği gibi, onun edinilmesinde deney ve araştırmanın bir rolü yoktur. Bu kabiliyet (fitrat) Yüce Allah tarafından insana verilmiştir. Ancak, fıtratın yolunu bulmasını engelleyen iç ve dış faktörler vardır. İnsanlık tarihi fitrat ile onu

²⁵ M. Abdullah Draz, *Din ve Allah İnancı*, Çev. Bekir Karlığa, Bir Yayıncılık, İstanbul, tsz., s. 137, 189-190.

²⁶ Şaban Kuzgun, *Dinler Tarihi Dersleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1993, s. 34.

engelleyen duygusal, düşünsel ve toplumsal faktörler arasında geçen mücadelelere sahne olmuştur.

Fıtratın ortaya çıkmasını engelleyen durumların aşıldığı, gerekli özgürlük ortamının sağlandığı anlar da vardır. İnsanın başına gelen tehlikeler fıtratın uyanmasına imkan tanıyan faktörlerdendir. Bu gibi durumlarda insanın doğasında var olan iman ortaya çıkar. Üzerinde yaşadığımız dünyanın her tarafında tabiat olaylarıyla karşı karşıya gelme olasılığı vardır. Depremleri, su baskınlarını, yer kaymalarını, şiddetli kasırgaları, bulaşıcı hastalıkları, trafik kazalarını, yangınları, kuraklıkları buna örnek gösterebiliriz. Her insan yırtıcı hayvanların saldırısına uğradığında, deniz dalgalarına ya da sel sularına kapılıp çırpınmaya başladığında, bir hastalığa tutulup bütün tedavi yollarının sonuçsuz kalması durumunda, uçak arızalanıp düşme tehlikesi başgösterdiğinde normal güçlerin üstünde bir güce yönelip yardım diler.

Ekonomik sıkıntılar, sosyo-kültürel sorunlar, hastalıklar, savaşlar, deprem ya da daha farklı doğal afetler insanda kaygı, korku, endişe, sıkıntı, çaresizlik gibi duyguları doğururlar. Tabiat olayları ya da sosyal çevreden kaynaklanan çaresizlik ve mahrumiyetler ile dinî inanç arasında önemli bir ilişki vardır. İnsanı bir dine yönelmeye sevk eden faktörler arasında güvenlik ihtiyacının olduğu da belirtilmektedir.²⁷

Burada insan doğasının iki farklı yönde işleyişine şahit oluruz. İnsan bolluk ve sevinç anlarında Allah'ı unuttur. Rahatlık anları bir anlamda fıtratın ortaya çıkmasını, yolunu bulmasını engeller. Kimi insanlar mutlu günlerinde Allah'ı tanımamakta ısrar ederler, hatta refah ve rahatlık bazı duyarsız insanların Allah'tan büsbütün uzaklaşmasına zemin hazırlar. Ama darlık anında insan yardıma muhtaç olduğunu, zayıflığını anlar. Kriz anları diye nitelenebilecek özel durumlarda fıtrat yeniden kendini gösterir. Felaketle karşı karşıya kalan insanda bir yerlere sığınma dürtüsü ortaya çıkar.

Eğer kişi Allah ile beraber başka tanrılara da tapan biriye, zorda kaldığı, başı sıkıştığı anlarda inkârcılığı bir yana bırakarak saf bir niyetle O'na yönelir, düştüğü

durumdan kurtarması için yalvarır. Allah fikrine dūřman olan, tanrı tanımaz kimse-ler bile, sıkıştıkları ve başka şeylerden ümit kestikleri zaman zorunlu olarak Allah'a duâ eder, niyazda bulunurlar. Kendilerini kuşatan musibet ve felaketler karşısında O'ndan yardım isterler. İşlerinde mevcut olan doğal inanma kabiliyeti uyanarak onları böyle bir istikamete sevk eder.

Kriz anları diye nitelenen özel durumlarda tabii kuvvetler insana fitratı hatırlatırlar, sanki bu unsurlar insanın hidayete kavuşması için kozmik bir çaba işerisine girerler.²⁸ Aslında tabiatta insanı kuşatan bütün zorluklar, Allah'ın evrende tek güç sahibi olduğunu ortaya çıkaran ve bu inancın insan ruhunda mevcut bulunduğunu ispat eden kanıtlardır.

İnkârcı bir yaşam tarzını seçmede en uç noktaya varmış kimseler bile, büyük felâketler karşısında maddi varlıklara değil, Allah'a yönelirler ve bildikleri bilmedikleri sıfatlarıyla O'na yalvarırlar. İnsanların bu ortak tecrübesi, Kelâm literatüründe Allah'ın varlığının delillerinden biri kabul edilir ve "Kabûl-i âme delili" içerisinde yer alır.²⁹

Hayatı tehdit eden bazı tehlikeli durumların insanın başına gelmesi ve önündeki bütün kurtuluş yollarının kapanması doğal iman kabiliyetinin uyanmasına ve canlanmasına yardımcı olur. İnançsız bir kimse, doğal felâketlerle karşılaşınca içinden gelen bir itilmeyle İslâm inancını itiraf edecek şekilde tepki gösterebilir. Buhran ve kriz anları, her yönden seçkin bir dindar kişiliğin ortaya çıkışına zemin hazırlayabilir.³⁰ Dünyada insanın başına pek çok felaket ve musibet gelebilir. Kendini, güçsüz, zayıf ve çaresiz hisseden insan, evrenin yaratıcısından imdat ve himaye ister.

²⁷ Abdulkerim Bahadır, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 127, 141.

²⁸ Sadık Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1991, s. 29.

²⁹ Bekir Topaloğlu, *İslâm Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı*, D. İ. B. Yayınları, Ankara, 1992, s. 107.

³⁰ Pierre Marinier, *Dua Üzerine Düşünceler*, Çev. Sadık Kılıç, Nil Yayınları, İzmir, 1991, s. 18; M. Osman Necati, *Kur'an ve Psikoloji*, Çev. Hayati Aydın, Fecr Yayınevi, Ankara, 1998, s. 41; Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1995, 49-50.

Bu durum bütün insanlar için geçerlidir. İşte felaketin yaşandığı ve çaresizliğin hissedildiği anlarda insanın yardımına din yetişir, bu gibi durumlara dinin yardımıyla göğüs gerilir.³¹

Çaresizlik anında ortaya çıkan dindarlığın bir anlamda “başa çıkma sürecinin ürünü”³² olduğunu söyleyebiliriz. Din başa çıkma metotlarından birisi olarak kabul edilir. Kuşkusuz din, bazı insanlar için başa çıkmada önemli bir yere sahip olabilmektedir. Dini başa çıkmanın ürünü olarak gören araştırmaların çoğu, bireyin dindarlığının sonucu olan olayların etkisi üzerinde yoğunlaşır. Hastalık, iş kaybı, felakete uğrama gibi birtakım olaylar dinî tutumları ortaya çıkarabilir. Diğer bütün çözüm yolları kapandığında birey dinden yardım isteyebilir.³³

İlk yaratılış özelliği olarak herkesin benliğinde Allah’a yönelme eğilimi mevcuttur, fakat zorluklar ve tehlikelerle karşılaşmak bu kabiliyetin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasını sağlar. Tehlike ve zorlukların fitratı (doğal inanma kabiliyetini) uyarması onu yoktan meydana getirmesi demek değildir. Fitrat dışarıdan getirilerek insan ruhuna konan bir şey değildir.³⁴

Her türlü felaket ve musibet, bazı bireylerin uyuyan alt şuurlarını harekete geçirir. Birey ani bir hareketle dini olmayan hayattan dini hayata geçiş yapabilir. Birey ahlında şuuraltında mayalanmakta olan “dini hayata dönüş” yolunu yeniden keşfeder. İnsanı dindar yaşama hazırlayan ve bu süreci hızlandıran doğal maddi sebepler exogene (dış) faktörler olarak nitelenirler. Bu tür faktörler bireyde doğrudan hidayet

³¹ Ferit Kam, *Dinî Felsefî Sohbetler*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, tsz., s. 68; M. Rahmi Balaban, *İlim Ahlâk İman*, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1984, s. 36-37.

³² Başa çıkma, bireylerin yaşamlarında bazı önemli beklenti ve gereksinmelerini anlamaya çalışmak suretiyle gidermeye çalıştıkları devamlı bir değişim sürecidir. (Başa çıkma düzenekleri için bkz. Nevzat Yüksel, *Ruhsal Hastalıklar*, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara, 1995, s. 44)

³³ Kenneth I. Pargament, “Tanrım Bana Yardım Et” Din Psikolojisi Açısından Başa Çıkmanın Teorik Çatısına Doğru”, *Tabula-Rasa*, 2003, sayı: 9, s. 221-224.

³⁴ Muhammed Kutub, *İnsan Psikolojisi Üzerine Etüdler*, Çev. Bekir Karlığa, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 287-288; M. Cevad Bahoner, *Allah’ı Tanımak*, Çev. Hasan Kanaatlı, Kalem Yayınları, İstanbul, 1991, s. 32.

olayını gerçekleştirmezler, yeniden bir Şey ortaya koymazlar, sadece var olan kabiliyeti kamırlar, harekete geçirirler.³⁵

Bazı araştırmalar, insanların tehdit edici trajik olaylar karşısında kriz donemlerinde doğa stu sebeplere sıklıkla başvurduklarını tespit etmişlerdir. Örneğin bu tur araştırmaların bulgularında, kanser teşhisi konan hastaların Allah, kader gibi doğa stu faktorelere nem verdikleri belirlenmiştir.³⁶

Çaresizliğe bağlı olarak fitratın uyanışı, durtusel ve geçici bir zelliğe sahiptir. Bu tur tutumlar, içtenlikle benimsenmiş bir dini inanışa sürekli ve kalıcı bir biçimde insanı sevk edemezler. Çaresizlik sırasında yaşanan olağanstu durum heyecanını kaybettiğinde ve Şartlar normale dondde insanlar tekrar Allah'tan uzaklaşabilmektedirler.³⁷ Sıkıntı anında ortaya çıkan dini yoneliş, tam teşekküllü bir dini inançtan çok, Őiddetin meydana getirdiği bir uyanıştır.

Darlık anında hakkı batıldan ayırt edip Yüce Allah'ı tanıyan, tek yaratıcının O olduğunu, dualara yalnız O'nun cevap verebileceğini anlayan bir kimsenin, daha sonraları da bu inanç üzere kalması beklenir. Fakat kişilikleri gelişmemiş, darlık anlarında samimiyetle yalvardıkları Allah'ı unutan, sanki hiçbir Şey olmamış, Allah'a iman etmemiş gibi davranan insanlar vardır.³⁸ Yalnız sıkıntı ve felaket anlarında Allah'a yalvarıp rahatlık ve sevinç anlarında O'nu unutmak tutarlı bir yol değildir. Sadece sıkıntılı gunlerde Allah'a yoneliş mutlu zamanlarda unutmak samimiyetle çelişir.

İnsan, etrafını saran zorluklar, kendini kuşatan tehlikeler, gornr gornmez kazalar karşısında tepkisini du ederek gosterir. Zorluklara karşı koyabilmek için Yüce bir kudretin yardımını ister. Varoluşun faniliği insanı Allah'a doğru yoneltir.

³⁵ Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 145-146.

³⁶ Recep Yaparel, "Depresyon ve Dini İnançlar ile Tabiatstu Nedensel Yüklemeler Arasındaki İlişkiler", Dokuz Eyllnniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 8, 1994, s. 289.

³⁷ Hayati Hokelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1993, s. 91.

³⁸ Muhammed Kutup, *Tevhid*, ev. Nureddin Yıldız, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s. 61.

Dinî anlamı içerisinde duâ insanın Allah'a yönelik her davranışını ifade eder.³⁹ Dolayısıyla sıkıntı anlarında Allah'a duâ etme tepkisi gösterenlerin bu tavrı, yalnızca bir duâ etkinliği olmayıp genel manada Allah'a yönelmeyi ifade eder.

İnsanlar pek çok durumda çaresiz kaldıklarını, sorunları çözmeye güç yetiremediklerini ve Allah'ın yardımına muhtaç olduklarını hissederler. Hastalık, doğal afet gibi durumlarda duâ ederek Allah'a sığınma ihtiyacı duyarlar. Bu durum insanların duâlarına güçsüzlük ve çaresizlik bilincinin hakim olduğunu gösterir. İster Allah'a inansın ister inanmasın, çaresizlik durumlarında duâ ihtiyacının ortaya çıkması, bireyin benliğindeki doğal inanma eğiliminin harekete geçtiğinin kanıtıdır. Çaresizlik anında bir insan duâ ettiğini söylediğinde, onun genel manada Allah'a yöneldiğini anlatmış oluruz.

İnsanın Çaresizliği ve Fitratın Uyanışı İle İlgili Âyetler

Kur'an, insanın doğuştan Tevhîd inancına hazırlıklı, uygun, yatkın, dini kabul edip uymaya meyilli, Allah'ı tanımaya ve iman bilincine varmaya yönelik kapasiteye sahip, ilâhî gerçekleri benimsemeye yetenekli olarak, kısacası "fitrat üzere" yaratıldığını açıklar.⁴⁰ Kur'an yorumcuları, özellikle Allah'a ortak koşan insanların çaresizlik anlarında gösterdikleri Allah'a yönelme çabalarını fitratın uyanışı olarak yorumlamışlardır.

Kur'an'da insanın başına gelen ve Allah'a yönelme eğilimi doğuran felaketler, tehlike ve zorluklar; denizin ve karanın karanlıklarıyla karşı karşıya bulunmak (En'âm, 6/63-64), denizde dalgalar tarafından kuşatılmak (Lokman, 31/32), şiddetli bir kasırga yüzünden gemiyi dalgaların sarması (Yûnus, 10/22-23), denizde sıkıntıya uğramak (İsrâ, 17/16), insana bir zarar (Zümer, 39/8), sıkıntı (Nahl, 16/53-55), şer (Fussilet, 41/51) ve darlığın dokunması (Yûnus, 10/12) gibi tasvir ve anlatımlarla dile getirilir. Bu tasvir ve açıklamaları sırasıyla inceleyeceğiz.

³⁹ Vergote, *a.g.e.*, s. 46; Pazarlı, *a.g.e.*, s. 194.

⁴⁰ Rûm, 30/30; A'râf, 7/172.

Kur'an, insanda şiddetli korkuya sebep olan durumları "zulümâtü'l-berri ve'l-bahr" ifadesiyle tasvir eder. Korku ve çaresizliğin insanda doğal inanma kabiliyetini uyandırdığını ve bu şartlarda insanın Allah ile ilişkisini sürdürmeye söz verdiğini açıklar. Başına gelen sıkıntıyı atlatan insanın tekrar Allah'ı unutmasını ise bir tutarsızlık olarak niteler:

"De ki: "Gizli ve açık olarak; "Bizi bundan (bu güç durumdan) kurtarırsa elbette şükredenlerden olacağız!" diye O'na yalvarıp yakardığınız zaman, karanın ve denizin karanlıklarından sizi kim kurtarıyor?" Deki: "Ondan ve bütün sıkıntılardan sizi Allah kurtarıyor, sonra siz yine O'na ortak koşuyorsunuz!"⁴¹

Âyette geçen "zulümâtü'l-berri ve'l-bahr" ifadesi, karanın ve denizin sıkıntılarını anlamına gelir. Araplar sıkıntılı geçen bir gün hakkında "karanlık gün" deyimini kullanırlar. Eğer gün içinde yaşanan sıkıntılar fazla olursa, "yıldızlı gün" nitelemesinde bulunulur. Çünkü böylesi bir karanlığın şiddetinden dolayı yıldızla ihtiyaç duyulur.⁴²

Karanın ve denizin karanlığı mecazî anlama gelebilir, bu durumda o ikisinin korkutucu ve ürpertici yanlarından söz edilir.⁴³ Denizin zulmeti (karanlığı) hakiki manasında kabul edilecek olursa, geceleyin meydana gelen karanlık, bulutların sebep olduğu karanlık, şiddetli fırtınaların ve dev dalgaların meydana getirdiği durum gibi anlamlara gelir; böylesi hallerden insanlar nasıl kurtulacaklarını bilemezler, büyük korkuya kapılırlar. Karanın zulmeti gerçek anlamda değerlendirilecek olursa,

⁴¹ En'âm, 6/63-64.

⁴² Muhammed İbn Ali İbn Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1995, II/157.

⁴³ Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed İbn Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, II/31.

gecenin, bulutların karanlığı, düşman saldırısından ve doğru yolu bulamamaktan⁴⁴ duyulan şiddetli korku gibi anlamlara geldiği kabul edilir.⁴⁵

Kur'an'ın şiddetli korkuya sebep olan durumları konu edinmesinin amacı, böylesi durumlarda insanın yalnız Allah'a yöneldiği gerçeğini açıklamaktır. İnsan şiddetli korku anlarında açıktan ya da gizlice, bütün samimiyetini ortaya koyarak, O'ndan başka her şeyden ümidini keserek Allah'a yönelir.⁴⁶ Allah'a yönelme şekli "tadarruan ve hufyeh" ifadeleriyle diye getirilir. Tazarru, açıktan duâ etmek,⁴⁷ aşırı derecede yalvarıp yakarmak, alçak gönüllülük göstermek, boyun eğmek demektir. Zorluk anlarında gösterilen tadarru', insanın benliğinde saklı olan doğal inanma kabiliyetinin açığa çıkmasının göstergesidir. Allah'tan başka sığınılacak ve güvenilecek hiç kimsenin kalmadığı zorluk anlarında aslî yaratılış özelliği olan İslâm fitratı ortaya çıkar.⁴⁸ Hufyeh, kelimesi darlık anında Allah'a yapılan duanın, gizlice⁴⁹ veya korku içinde ümit besleyerek gerçekleştirildiğini anlatır.⁵⁰

Zorluk ve sıkıntı anlarında Allah'a yalvaran açıktan ve gizlice O'na duâ eden müşrikler, Allah'a şöyle söz verirler: Eğer bizi bu karanlıktan kurtarırsan, sana şükredeceğiz, hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece sana kulluk edeceğiz. Fakat Allah onları her türlü zulmet ve sıkıntıdan kurtardıktan sonra, tekrar imanlarından dönerek Allah'a ortak koşar, verdikleri sözde durmazlar. Oysa insan sıkıntı anlarında olduğu gibi, her zaman, hayatın her anında Allah'a iman üzere kalabilmelidir.⁵¹ Zorluk ve

⁴⁴ İnsanın karanlıkta yolunu kaybedip, başına bir şey gelmesinden korkması anlamı kastedilir. (Ebû Abdullah Muhammed İbn Ahmed el-Kurtûbî, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, VII/7)

⁴⁵ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1997, V/19.

⁴⁶ Er-Râzî, *a.g.e.*, V/19.

⁴⁷ eş-Şevkânî, *a.g.e.*, II/157.

⁴⁸ er-Râzî, *a.g.e.*, V/20; Ahmed Mustafâ el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, III/125.

⁴⁹ Duadaki gizlilik kalbin samimiyetinin bir kanıtıdır. (er-Râzî, *a.g.e.*, V/20)

⁵⁰ el-Kurtubî, *a.g.e.*, VII/7; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul, tsz., III/1952.

⁵¹ el-Merâğî, *a.g.e.*, III/125; Yazır, *a.g.e.*, III/1952.

sıkıntı anlarında uyanan ve harekete geçen inanma ve Allah ile ilişki kurma halini, sıkıntı geçtikten sonra da sürdürebilmelidir.

İnsan, zorluk ve sıkıntı anını yaşıyor, kurtarması için Allah'a yalvarıyor ve O da kendisini kurtarıyor. Böylece insan, Allah'ı ve O'nun kendisini kurtardığını bizzat yaşayıp tecrübe ediyor. İnsanın yaşadığı bu tecrübe Kur'an'da Allah'ın birliğinin kanıtlarından biri olarak sunulmaktadır. Kur'an, darda kalınca yalnız Allah'a yalvaran, Allah kendilerini kurtardığında O'na ortaklar koşan kimseleri, bu yaptıklarının tutarsızlığı noktasında düşünmeye çağırmaktadır. Sadece ihtiyacı olduğunda, işi düştüğünde Allah'a yalvaran, O'na her zaman şkredeceğine dair söz veren kimi insanların, rahat ve sıkıntısız anlarda Allah'a ortak koşmalarının bir çelişki olduğuna dikkat çekmektedir.

Gemide yolculuk yaparken açık denizdeki bir fırtınanın uyandırdığı korkuyu hissetmek, insanları merhametine sığınmak, yardımını istemek için Allah'a yönelmeye zorlayabilir.⁵² Kur'an, batmak üzere olan bir gemide yaşayan insanların kapıldıkları korkuyu tasvir ettiği âyette, tehlikelerin insanları Allah'a yneltiğini, kurtuluş için sadece O'na yalvarmaya başladıklarını anlatır. Kur'an, tehlikenin yaşanmadığı anlarda da insanı koruyup gzetenin Allah olduğuna, tehlike anında olduğu gibi, başka şartlarda da Allah'a yönelmek gerektiğine işaret eder:

“Sizi karada ve denizde yürüten O'dur. Gemide olduğunuz zamanı (düşünün); Gemiler, içinde bulunanları hoş bir rüzgarla alıp götürdüğü ve (yolcular) bununla sevindikleri sırada, birden gemiye, şiddetli bir kasırga gelip de, her yerden gelen dalgalar onları sardığı ve artık kendilerinin tamamen kuşatıldıklarını (bir daha kurtulamayacaklarını) sandıkları zaman, dini yalnız Allah'a hâlis kılarak O'na şöyle yalvarmaya başlarlar: “Ant olsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, şükredenlerden olacağız.” Ama (Allah) onları kurtarınca hemen yeryüzünde haksız yere taşkınlık yaparlar. Ey insanlar taşkınlığınız kendi aleyhinizedir. Sadece fani dünyanın zev-

⁵² Paul E. Johnson, “Dini Tecrübe”, ev. Recep Yaparel, Dokuz Eyllnn İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 3, 1986, s. 197.

kinden (başka bir şey elde edemezsiniz). Sonra bize dönersiniz, biz de size bütün yaptıklarınızı haber veririz.”⁵³

Yüce Allah insana karada ve denizde yolculuk etme imkanları sağlamıştır. Yolculuk sırasında onları koruyan ve gözeten O’dur. Kur’an gemide yolculuk eden insanların durumunu anlatan bir olayı tasvir eder: İnsanlar gemide yolculuk yapmaktadırlar, geminin yoluna devam edebilmesi için gerekli olan enerji, zayıf ya da şiddetli olarak değil, dengeli bir şekilde esen rüzgar tarafından sağlanmaktadır. Yolculuk sırasında insanları rahatları, seyrettikleri güzel manzara, temiz hava, dengeli esen rüzgar, iyi giden bir yolculuk dolayısıyla mutludurlar. Fakat birden şiddetli, yıkıcı bir fırtına kopar, deniz çalkalanmaya ve bütün yüzeyini dalgalar kaplamaya başlar. Dalgalarla baş etmek imkansızdır, insanlar kendilerinin boşluğa düşeceklerini, helak olacaklarını sanırlar. Her şeyden ümit kestikleri bu anda dini yalnız Allah’a hâlis kılarak, daha önce taptıkları putları bir yana bırakarak başlarına gelen sıkıntıyı gidermesi için duâ etmeye başlarlar. Bolluk ve rahatlık zamanında Allah’a ortak koştukları velî ve şefaatçileri bir yana bırakırlar, sadece O’na yönelirler. Kararlı bir şekilde Allah’a inanacaklarına, itaat edeceklerine, O’na ortak koşmayacaklarına dair söz verirler, bizi bu tehlikeden kurtarırsan nimetlere şükreden kimselerden olacağız derler.⁵⁴

Sıkıntıda Allah’a yönelenlerin gösterdiği samimiyet, gerçek iman gereği olan samimiyet değildir. Onlar kendilerini Allah’tan başka kurtaracak kimsenin olmadığını bildiği için O’na yönelmektedirler. Onların Allah’a yönelişleri ıztırâfî (zorunlu) imandır.⁵⁵

Âyetlerde, sıkıntı anlarında insanın Allah’a yönelme eğiliminde olduğuna işaret edilmektedir. Buradaki temsili anlatım, özellikle inkarcı kişinin doğasını anlat-

⁵³ Yûnus, 10/22-23.

⁵⁴ İmâduddîn Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1997, II/427-428; Abdullah İbn Ahmed en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 1996, II/227-228; el-Merâğî, *a.g.e.*,IV/223; Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü’t-Tefâsîr*, Dâru’l-Fikr, Beyrut, tsz., I/579-580.

⁵⁵ es-Sâbûnî, *a.g.e.*,I/580.

maktadır. Zorluk anlarında Allah'ı unutmak, sıkıntı ve keder anında hatırlamak onların karakteristikleridir. Allah onların darlıktan kurtarıp sıkıntılarını giderdiğinde tekrar küfre dönerler, kötülük yapmaya devam ederler. Her şeyin yolunda gittiği zamanlarda Allah'ı unutan en müzmin inkarcılar, en katı ateistler bile, her taraftan felaketlerle kuşatıldıklarında, başka herhangi bir kurtuluş ümidi kalmadığında Allah'tan imdat istemeye başlarlar.⁵⁶

Yüce Allah başlarına gelen sıkıntı ve darlığı kaldırdığında, onları tehlikeden kurtardığında yeryüzünde haksız yere bozgunculuk ve taşkınlık yaparlar. Ellerindeki güç ve imkanlara güvenerek zayıf kimseler üzerinde baskı kurarlar. Yüce Allah, yaptıkları azgınlığın kendi aleyhlerine olduğunu, dünya hayatının geçiciliğini ve hazlarının sınırlılığını, kendilerini hüsrana ve cezadan başka bir şey beklemediğini açıklar. Sonunda ilâhî huzura çıkıp yaptıklarının hesabını vereceklerini söyler.⁵⁷

Kur'an, bazı insanların tehlike anında Yüce Allah'a yöneldiklerini, O'na ortak koştıkları varlıkların hiçbir değer taşımadığını kabul ettiklerini açıklar. Sadece yaşadıkları andaki çıkarlarını düşünen insanların başları sıkıştığında Allah'a sığınmalarını, rahata kavuştuklarında O'nu unutmalarını bir kişilik zaafı olarak sunar:

*“Denizde size bir sıkıntı (boğulma korkusu) dokunduğu zaman O'ndan başka bütün yalvardıklarınız kaybolur. Fakat (O) sizi kurtarıp karaya çıkarınca yine (Allah'ı bir tanımaktan) yüz çevirirsiniz. Gerçekten insan nankördür.”*⁵⁸

İnkârcılar kendilerine bir sıkıntı isabet ettiği zaman, dalgaların ortaya çıkmasıyla boğulacaklarını, helâk olacaklarını zannederek korkuya kapıldıklarında sıkıntıyı gidermesi için puta, güneşe, aya, meleğe değil, sadece Yüce Allah'a yalvarır ve yakarırlar, O'ndan başkasının kendilerini kurtaramayacağını bilirler. Allah'a ortak kabul ettikleri varlıkları unuturlar, onlardan imdat beklemezler. O anda Allah'tan

⁵⁶ el-Merâğî, *a.g.e.*,IV/223; Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, Çev. Muhammed Han Kayani ve Diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1989, II/303; es-Sâbûnî, *a.g.e.*,I/580.

⁵⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*,II/428; en-Nesefî, *a.g.e.*, II/228; el-Merâğî, *a.g.e.*,IV/223; es-Sâbûnî, *a.g.e.*,I/580.

⁵⁸ İsrâ, 17/67.

başka hiç kimse akıllarına gelmez, duâ ve kulluğu sadece Allah'a hâlis kılarlar. Allah kendilerini kurtardığında, karaya ulaştıklarında ise, tekrar daha önceki küfürlerine dönerler, Tevhît inancından yüz çevirirler. Allah'a samimiyet, şükran ve minnettarlık göstermezler. Nankörlük ve cahillik ederek, Allah'a yönelmezler. Zorluk anlarında Allah'tan gelebilecek bir iyilik ve esirgemeye sığınırken, bolluk ve rahatlık anlarında Allah'tan yüz çevirip başkasının peşinden giderler. Zayıf akıllarının doğrultusunda hareket eden bu insanlar, zorlukla karşılaştıklarında sadece o anki çıkarlarını hesaba katarlar.⁵⁹

Felaket anlarında aslında tanrı olmayan, fakat tanrı yerine koyulan varlıkların işe yaramadıkları, tehlike anında ortadan kayboldukları iyice belirginleşir. Onları tanrı yerine koymanın manasızlığı anlaşılır.⁶⁰

Tehlike anlarında insan doğasında mevcut olan inanma kabiliyeti uyanır. Bu uyanışın ardından kimi insanlar Allah'a iman etmeyi, Tevhît inancına bağlanmayı sürdürür. Kimileri de, tehlike anında Allah'a verdikleri sözü unutarak yeniden O'na ortak koşmaya başlarlar:

“(Allah) size, bir kısım âyetlerini göstereceğini diye, Allah'ın nimetiyle gemilerin denizde gittiğini görmedin mi? Şüphesiz bunda sabreden, şükreden herkes için ibretler vardır. (Denizde) onları, gölgeler gibi dalgalar sardığı zaman, dini yalnız kendisine has kılarak Allah'a yalvarırlar. Fakat O, onları kurtarıp karaya çıkarınca içlerinden bir kısmı orta yolu tutar; bizim âyetlerimizi nankör gaddarlardan başkası inkâr etmez.”⁶¹

⁵⁹ er-Râzî, *a.g.e.*, V/371; el-Kâdi Nâsiruddîn el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, I/577; Muhammed İbn Muhammed İbn el-Muhtâr eş-Şankîtî, *Azvâu'l-Beyân fi İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, III/171-172; Abdurrahman İbn Nâsir es-Sa'dî, *Teysîru'l-Kerîmi'r-Rahmân fi Tefsîri Kelâmi'l-Mennân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1996, s. 414; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985, IV/1895.

⁶⁰ Suad Yıldırım, *Kur'an'da Ulûhiyet*, Kayihan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 323.

⁶¹ Lokmân, 31/32.

Allah'ın nimetlerine nankörlük edip O'na ortaklar koşanlar, gemiye bindikleri zaman, eğer fırtına ve bulutlarla kaplı bozuk bir havada gemi dağlar gibi koca dalgalarla sarsılır, batma tehlikesi geçirse, bu durumda fitratlarına (aslî yaratılış özelliğine) dönerler, Allah'a ortak koştukları tanrılara değil, yalnız Allah'a sığınır ve yalvarırlar, bütün içtenlikleriyle O'na duâ ederler. Dini yalnız Allah'a hâlis kılarlar yani sadece O'na taparlar ve O'ndan kendilerini kurtarmasını isterler.⁶² Âyette anlatılan, denizde fırtınaya yakalanma temsîli, hayatta insanın başına gelebilecek her türlü tehlikeye uygulanabilecek bir semboldür.⁶³

Yüce Allah tehlikede olan inkârcıları kurtarıncı iktisat ederler yani azgınlık ve aşırılıklarını azaltırlar, kısmen boyun eğerler veya denizde kendilerine korku gelip çattığında gösterdikleri samimiyeti muhafaza ederler. Fakat böyle davrananların sayısı azdır. İktisat edenler, denizde zorluk anında Allah'a söz verdikleri gibi iman etmeyi sürdürenler, Tevhît inancına bağlanan ve Allah'a itaat eden kimseler olabilirler.⁶⁴ Fakat insanların arasında gaddarlık eden, Allah'a verdiği sözü tutmayan, O'nun nimetleri karşısında nankörlük gösteren kimseler de vardır.⁶⁵ Birey zorluk anında kendisini kurtaranın ve rahatlığa kavuşturmanın Yüce Allah olduğunu bilinç düzeyine taşır. Bir genelleme yapacak olursa, zorluk anından önceki rahatlığı da kendisine sağlayanın Allah olduğu Őuuruna varır. Her koşulda Allah'a Şükran ve minnet borçlu olduğunu anlar.

Çaresizlik içinde kaldığında her durumda Allah'a yalvaran, fakat Allah sıkıntısını giderdiğinde ondan yüz çeviren kimseler Kur'an'da müsrif diye nitelenirler. Dünya hayatına aşırı düşkünlük, bedensel dürtülere tutkunluk böylesi kimselerin Allah'a verdikleri sözden dönmelerini kolaylaştırmıştır:

⁶² Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1991, XXI/172; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1991, VII/78.

⁶³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, Çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1997, s. 840.

⁶⁴ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, III/487; el-Kurtubî, *a.g.e.*, XIV/54; Ateş, *a.g.e.*, VII/78.

⁶⁵ el-Merâğî, *a.g.e.*, VII/319; ez-Zuhaylî, *a.g.e.*, XXI/173.

“İnsana bir darlık dokunduğu zaman, yanı üzere yatarken yahut otururken ya da ayakta iken bize yalvarır; ama onun darlığını açıp kaldırıncaya sanki kendisine dokunan bir darlıktan ötürü bize hiç yalvarmamış gibi hareket eder. İşte aşırı gidenlere, yaptıkları iş böylesine süslü gösterilmiştir.”⁶⁶

Kâfir bir kimsenin başına hastalık, fakirlik benzeri bir sıkıntı geldiği zaman kaygı ve üzüntüye kapılır, bunu gidermesi için her durumda -otururken, yatarken, ayakta dururken- Allah’a sığınır, yalvarır, O’ndan yardım diler. Allah onun sıkıntısını giderdiğinde ise, başına sıkıntı gelmezden önceki haline geri döner, Allah’a nasıl yalvarıp yakarmış olduğunu unuttur, tekrar O’na isyan etmeye devam eder. Sanki başına sıkıntı gelen, Allah’a yalvaran o değilmiş gibi O’ndan yüz çevirir.⁶⁷ Felaket anlarında çaresizlik duygusu içerisinde Allah’a yalvarıp yakarma eylemi, pozitif düşünce saplantısı içerisinde olup, Allah’a inanmayı kendisine yakıştıramayan insanların içgüdüsel tepkilerini ifade eder.⁶⁸

Hayatlarının gerçekten tehlikeye düştüğünü gören inkârcılar, yapmacık olarak değil, samimi bir şekilde Allah’a duâ ederler. Onların bu davranışları, sadece içtenlikle yapılan bir duâ olmayıp geçici bir şekilde Tevhît’e başvurmaktır. İnkârcıların tehlike anında başvurdukları, tehlike geçtikten sonra terk ettikleri dinî yöneliş “geçici Tevhît” diye nitelenebilir.⁶⁹

Sıkıntı anlarında Allah’a yalvarmak, rahatlık anlarında O’ndan yüz çevirmek, ilâhî sınırların dışarısına çıkmak, arzu ve eğilimlerin peşinden giderek ilâhî değerlerden uzak durmak bazı kimseler için çekici, hoşlanılan bir durumdur. İnkârda, taşkınlıkta, dünya hayatına aşırı düşkünlükte sınır tanımayan insanlar alt benlerinin (nefs-i emmâre’nin) sesine ve şeytanın vesveselerine kulak veren kimselerdir. Âyette müsrif diye nitelenen bu insanlar, sadece bedensel dürtülerine bağlı kalan, ahlâkî

⁶⁶ Yûnus, 10/12.

⁶⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*,II/423-424; en-Nesefî, *a.g.e.*,II/223-224; İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, Çev. Mustafa Altınkalya ve Diğerleri, Ekin Yayınları, İstanbul, 1998, II/395; es-Sâbûnî, *a.g.e.*,I/575.

⁶⁸ Esed, *a.g.e.*,s. 393.

⁶⁹ Sadık Kılıç, *İslâm’da Sembolik Dil*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 148.

sorumluluk ve endişe taşımayan ve böylece ruhsal yetilerini boşa harcayan kimselerdir. Bütün yapıp ettikleri kendilerine güzel ve çekici gelir.⁷⁰

İnsan herhangi bir zarara uğradığında, Allah'a minnet ve şükran borçlu olduğunu ve bunu ödemeye hazır bulunduğunu içtenlikle itiraf eder. Şartlar normale döndüğünde ise, insanın nankörlük karakteri öne çıkar. Yüce Allah, insanı sıkıntıda bırakarak onun Kendisi'ne yönelmesine imkan tanımıştır. Buna rağmen Allah'a ortak koşmakta ve nankörlükte ısrar eden insanlar Kur'an'da başlarına gelecekler hakkında uyarılırlar:

“İnsana bir zarar dokundu mu, hemen içtenlikle Rabb'ine yönelerek duâ eder. Sonra (Allah) ona kendisinden bir nimet verdi mi; önceden O'na yalvarmakta olduğunu unutur da, O'nun yolundan saptırmak için Allah'a eşler koşmaya başlar. De ki: “Küfrünle azıcık yaşa, sen ateş halkındansın!”⁷¹

Bir kötülük dokunduğu zaman insanın fitratı ortaya çıkar, fitratı perdeleyen örtüler yok olur ve böylece insan Rabb'ine yönelir, yalnız O'na içtenlikle bağlanır. Allah'a koştuğu ortakların yalan olduğunu, başına gelen sıkıntıyı sadece Allah'ın kaldırdılabileceğini bilir.⁷² İnsan bu tepkiyi içgüdüsel bir şekilde verir.⁷³

Allah'a ortak koşan kimselerin malına, çocuğuna, canına bir zarar dokunduğu zaman içtenlikle yönelerek, yardım dileyerek başlarına gelen sıkıntıyı gidermesi için Allah'a duâ ederler. İyi durumdayken diğeri tanrılarına, başlarına hastalık, fakirlik, korku gibi bir felâket geldiğinde Allah'a yalvarırlar, öteki tanrılarından –putlardan, canlı veya ölü her türlü ilâhtan- ümitlerini keserler. Asıl güç sahibinin Allah olduğunu, öteki tanrılarının ise hiçbir şeye sahip olmadığını bilirler.⁷⁴

⁷⁰ en-Neseffî, *a.g.e.*,II/224; Derveze, *a.g.e.*,II/395; es-Sâbûnî, *a.g.e.*,I/575; Esed, *a.g.e.*,s. 393.

⁷¹ Zümer, 39/8.

⁷² Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kur'an*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1997, V/3041.

⁷³ Esed, *a.g.e.*,s. 938.

⁷⁴ eş-Şevkânî, *a.g.e.*,IV/560; Muhammed Mahmûd Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Vâzih*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1991, III/258; el-Mevdûdî, *a.g.e.*,V/97.

Yüce Allah, başlarına gelen zorluğu kaldırdığı ve onlara geniş imkanlar verdiği zaman, Allah'a yalvarıp duâ etmiş olduklarını unuturlar. Başka şeyleri O'na ortak koşarlar. Yüce Allah böylesi tutum sergileyen kimselere şöyle denilmesini ister: Nankörlük içerisinde kısa bir süre yaşayın, dünyanın geçici hazlarıyla biraz oyalanın. Siz cehennemde yaptıklarınızın karşılığını alacaksınız.⁷⁵

Bolluk ve rahatlık anlarında şımarıp Allah'ı unutmak, zorluklar karşısında içtenlikle O'na yönelmek Kur'an tarafından bütün insanların genel özelliklerinden birisi olarak sunulsa da; olaya inanç bağlamında yaklaşıldığında daha çok kâfirlerin temel karakterlerinden birisi olarak ortaya çıkar: *"İnsana bir nimet verdik mi yüz çevirir; yan çizer. Ona bir şer dokundu mu yalvarıp durur."*⁷⁶

Allah nimet verdiği zaman insan şımarır, kendisine nimet verini unuttur ve O'na şükretmez. Allah'ı anmaktan ve O'na duâ etmekten uzak durur. Bu kötü huy âyette insanın genel bir karakteri olarak sunulmakla birlikte, kâfirlerde açıkça görülen yerleşik bir özelliktir. Mü'minler çoğunlukla Allah'ın nimetlerine şükrederler ve zorluklar karşısında sabrederler.⁷⁷ Eğer insan bir zarara uğrar, başına fakirlik gibi bir durum gelirse, durmaksızın tam bir samimiyet ve içtenlikle Allah'a duâ eder, yalvarıp yakarmaya başlar.⁷⁸

İşlerin yolunda gittiği zamanlarda insan Allah'ı unutsa bile, zorluk ve darlık anları ona Allah'ı hatırlatmaktadır. Böylesi durumlarda insan Allah ile bağını koparmamak zorunda olduğunu iyice benimsemekte ve itiraf etmektedir. Kişiliği gelişmiş, sağduyu sahibi bir insan, şartlar yeniden normale döndüğünde, zor durumdayken verdiği karara bağlı kalmalıdır. Fakat çoğu kimseler bu erdem ve tutarlılığı

⁷⁵ eş-Şevkânî, *a.g.e.*,IV/561; Hicâzî, *a.g.e.*,III/259.

⁷⁶ Fussilet, 41/51.

⁷⁷ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Ğâlib İbn Atıyye el-Endelûsî, *el-Muharremu'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, V/23; en-Nesefî, *a.g.e.*,IV/144.

⁷⁸ er-Râzî, *a.g.e.*,IX/573; İzzuddîn Abdülazîz İbn Abdisselâm ed-Dımeşkî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1996, III/135.

gösterememektedirler. Kur'an, çoğu kimselerin sergilediği tutarsız ve çelişkili tavra dikkat çekerek, insanları vahiy aracılığıyla uyarır:

*“Size ulaşan her nimet Allah'tandır. Sonra size bir sıkıntı dokunduğu zaman da yalnız O'na yalvarırsınız. Sonra sizden o sıkıntıyı kaldırdığı zaman içinizden bir grup, hemen Rab'lerine ortak koşarlar. Kendilerine verdiğimiz (nimete ve kendilerini sıkıntudan kurtarmamıza) karşılık nankörlük etsinler. Öyleyse eğlenin, yakında bileceksiniz.”*⁷⁹

İnsanın faydasına ya da zararına olan her şeyi yaratan Yüce Allah'tır. İnsanın sahip olduğu rızık, (mal, evlat, bol kazanç) nimet, sağlık-afiyet, yardım Allah'ın bir bağışıdır. Allah'ın bu bağışına verilmesi gereken normal tepki minnettarlıktır.⁸⁰

Sağlık yerine hastalık, bolluk yerine darlık, kıtlık gibi zararlar insanın başına geldiğinde Allah'a yönelir, yüksek sesle zararın giderilmesi için yardım ister. Yarattılmışların tek sığınadığı O olduğu için O'ndan başkasından yardım dilemez.⁸¹ Sıkıntı anlarında sadece Allah'a yalvarmak, O'nun birliğinin kanıtlarındandır, O, insanların benliklerinde mevcuttur. Çeşitli şekillerde baskı altına alınan insan doğası sıkıntı anlarında kendiliğinden ortaya çıkar, üzerindeki şirk tabakası temizlenir. Böylece Allah, ilâhlık, din, yöneliş bakımından eşsiz ve benzersiz kabul edilir.⁸²

Yüce Allah insanların başına gelen zararı giderince insanlardan bazıları yeniden küfre dönerler, bazıları ise imanlarında kararlılık göstererek Allah'a kulluğu sürdürürler. Âyette Allah'a ortak koşanların bir gurup olduğunun ifade edilmesi, onların dışında kalanların Allah'a kulluğu devam ettiklerini açıklar.⁸³

Âyette, sıkıntıdayken Allah'a yönelen sıkıntı geçtikten sonra hiç utanmadan, çekinmeden O'na ortak koşan müşriklerin sergiledikleri bu çelişkili durum kınan-

⁷⁹ Nahl, 16/53-55.

⁸⁰ İbn Kesir, *a.g.e.*,II/593; Konyalı, *Hulâsatü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, VII/2841.

⁸¹ er-Râzi, *a.g.e.*,VII/222; Konyalı, *a.g.e.*, VII/2841

⁸² Kutub, *a.g.e.*,IV/2177; el-Mevdûdi, *a.g.e.*,III/31.

⁸³ Konyalı, *a.g.e.*,VII/2841.

makta ve eleştirilmektedir. Âyette kullanılan anlatım tarzı, “ta’cib” (hayrete düşürme) amacı gütmekte ve sanki şöyle denilmektedir: Felâket anında Allah’a yalvarmakta olan insan, felaketten kurtulunca nasıl oluyor da O’na ortak koşmaya başlıyor! Kendisini sıkıntıdan kurtaran Allah’a ortak koşmaya başlayan insanın aslında O’na şükretmesi gerekmez mi?⁸⁴

Âyetteki, “Öyleyse eğlenin, yakında bileceksiniz” ifadesi, nankörlük içerisinde olan müşrikleri tehdit etmek için kullanılmıştır. Onlara, yaptıklarının neticesini, başlarına gelecek azabı görecekleri, pişmanlık duyacakları söylenmiştir. Bu tutumlarının sonucu üzerinde düşünmeleri ima edilmiştir.⁸⁵

Değerlendirme ve Sonuç

İnsanın çaresizliğinin insan-din ilişkisiyle bağlantısı olduğu noktasında Freud’un görüşü Kur’an’ın görüşüyle ortaktır. Freud, insanın tanrı ile olan ilişkisini, korunma ihtiyacı hisseden bir çocuğun babasına sığınma çabasının şekil değiştirmiş hali olduğunu savunur. Kur’an’a göre, çaresizlik anları insan doğasında var olan inanma kabiliyetini uyarır. Bu uyanıklığın etkisiyle insan ilâhî varlık ve değerlerle ilişkiye geçerek dindar bir yaşamı tercih edebilir. Ya da çaresizlik durumu atlatıldıktan sonra yeniden tanrı ile kurulan ilişki sona erdirilir. Çaresizlik anında tecrübe edilen dinî uyanış, dinî hayatın bütün yönlerini ortaya koymaktan uzaktır. Kur’an, çaresizlik anında dine yönelen insanların, rahata kavuştuklarında tekrar inkârcı bir yaşam biçimine döndüklerini açıklamaktadır. Dolayısıyla çaresizlik anında ortaya konan tanrıya yöneliş, bilinçli, istemli, karar kılmış bir dindarlık değil, zorunlu bir dindarlıktır. Freud’un, dinî yaşamı, çaresiz insanın güven arayışı olarak sınırlaması Kur’an’ın din anlayışıyla çelişir.

Freud’a göre, insanın sınırsız güç sahibi bir varlığa yönelme eğilimi bir yanılsamadır. Kur’an’a göre, insanın çaresizlik karşısında gösterdiği tanrıya yöneliş tep-

⁸⁴ el-Kurtubî, *a.g.e.*, X/76; eş-Şevkânî, *a.g.e.*, III/211; Derveze, *a.g.e.*, IV/27.

⁸⁵ er-Râzî, *a.g.e.*, VII/223; Ebussuûd Muhammed İbn Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1994, V/120; Konyalı, *a.g.e.*, VII/2842.

kisi, Allah tarafından her insanın ruhsal yapısına kodlanmış ilâhî bir kanıttır. İnsan isterse bu kanıttan hareketle kendisini Allah'a götüren bir yol bulabilir.

Kur'an'a göre "Allah" insanın bilinçaltının ürettiği bir illüzyon değil, hariçte gerçekliği olan bir varlıktır. Çaresizlik anlarında tanrı tanımazlar da dahil bütün insanlar Allah'a yönelme tepkisi göstermektedirler. Bu bir illüzyon olsaydı herkes farklı hayaller görürdü. Çaresizlik anında insanın Allah'a yönelmesi, insan benliğindeki tanrıya inanma potansiyelinin (fitratın), hariçte varlığı olan Allah ile karşı karşıya gelmesidir.

Bergson, Hume, Russel, Max Müller, Feuerbach, Malinovski gibi düşünürler, insanın doğal güçler karşısındaki tepkisini ve dini ilgilerini gözlemlemişler; tanrı inancının kaynağını hayatta karşılaşılan tehlike, korku, zorluk ve krizlerle açıklamaya çalışmışlardır. Çaresizlik anlarında insanın aşkın bir yaratıcıya, mutlak güce yönelmesinin her insanın fitratında güdüsel olarak mevcut bulunduğunu açıklayan Kur'an, sözünü ettiğimiz düşünürlerin gözlem ve tespitlerini bir yönüyle doğrulamaktadır. Düşünürler insan-tanrı ilişkisine dair önemli bir gerçeği –çaresizlik ortamının insanı tanrıya yönlendirdiğini- fark etmişlerdir. İnsan davranışları objektif olarak gözlemlendiğinde, tabiat olayları karşısındaki acizliğin, güçsüzlüğün, korkunun dinî yönelişe kapı araladığı rahatlıkla izlenebilir. Çünkü böylesi tepkiler vermek Kur'an'ın da işaret ettiği gibi insanda güdüseldir.

Kur'an, ciddi bir krizle, tehlikeyle karşılaşan bir insanın Allah'tan başka bütün güç ve varlıkları unutup, bir yana bırakıp yalnızca O'na yönelindiğini açıklamıştır. Kur'an, bu inanış biçiminin bilinçli ve istemli bir şekilde her koşulda sürdürülmesini istemiştir. Tabiat olayları karşısında çaresizlik yaşayan insanların, tabiatta kendilerini korkutan güç ve varlıkları kutsallaştırmaları, onlara tapmaları Kur'an'ın din anlayışına uymaz. Max Müller, büyük tabiat olayları karşısında aciz kalan insanların bu olay ve varlıklara tapmaya başladıklarını açıklar. Oysa Kur'an kriz anında, Allah'tan başka tapılan bütün maddi güç ve varlıkların unutulduğunu, yalnız O'na yönelindiğini açıklar. Kriz geçtikten sonra insanlar korkulan varlık ve güçlere tapmaya, onları Allah'a ortak koşmaya devam edebilirler.

Şiddetli korkuya sebep olan durumlarda insanın gösterdiği tepki, açıktan duâ etmek, aşırı derecede yalvarıp yakarmak, alçak gönüllülük göstermek, boyun eğmektir. Darlık anlarında insan için gizlice de duâ yapabilir. Felakete maruz kalan kimseler otururken, yatarken, ayakta dururken her durumda Allah'tan yardım dilerler. Allah'a inanacaklarına, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayacaklarına dair söz verirler. Sıkıntı ve darlık anlarında Allah'a duâ etmek, yalnızca bir duâ etkinliğinden ibaret olmayıp genel manada Allah'a yönelmeyi ifade eder.

İnsan bilinçli ve istemli olmadan zorluk ve sıkıntı anında Allah'ın ilâhlığı tecrübelerini yaşar. Kur'an, bu tecrübeyi Allah'ın birliğinin kanıtlarından birisi olarak sunar. Nitekim zorluk anında yaşanan dinî tecrübe bazı kimselerin hidayetine vesile olabilmektedir. Kur'an'ın da belirttiği gibi, bazı insanlar tehlike ve çaresizlik anlarında yaşadıkları tecrübeyi, daha sonra bilinçli ve kararlı bir şekilde sürdürmeyi tercih ederler. Zorluk anında Allah'a verdikleri sözü tutarlar, tevhîd inancına bağlanırlar. Bu gibi durumlarda çaresizlik tecrübesi, insanı Allah'a iman etmeye sevk eden bir faktör olarak işlev görür.

Çaresizliğe bağlı olarak fitrat geçici bir özelliğe sahiptir. Çaresizlik anında yaşanan olağan üstü durum normale döndüğünde insanlar tekrar Allah'tan uzaklaşabilmektedirler. Bunun sebepleri arasında, maddeci düşünce saplantısı içerisinde bulunmak, Allah'a boyun eğmeyi kendine yakıştıramamak, dünya hayatına aşırı düşkünlük göstermek, sadece bedensel hazlara önem vermek, ahlâkî sorumluluk ve endişe taşımamayı yaşam tarzı olarak seçmek, dünya hayatında sadece yaşanan andaki çıkarları hesaba katmak gibi hususları sayabiliriz.

İnsan çaresizlik anında Allah'tan başka her şeyden ümidini keser, O'na hiçbir şeyi -velileri, şefaatçileri- ortak koşmamaya söz verir, daha önce taptığı putları bir yana bırakır, Allah'a ortak kabul ettiği varlıkları unuttur, aklına getirmez. Tanrı yerine koyduğu varlıkların gerçekte tanrı olamayacaklarını tam bir kararlılıkla itiraf eder. Çaresizlik tecrübesi insanı Allah'a yöneltmekle kalmaz, aynı zamanda O'ndan başka tanrılara tapmanın anlamsızlığını bilinç düzeyine taşır.

Kur'an, darda kaldığında sadece Allah'a yönelen, Allah kendisini rahata kavuşturduğunda O'nu unutan kimseleri, bu yaptıklarının tutarsızlığı üzerinde düşünmeye çağırır. İhtiyacı olduğunda Allah'a başvurmanın rahat ve sevinçli anlarda O'nu unutmanın bir çelişki olduğuna dikkat çeker. Çaresizlik anında uyanan fitratın uyanık tutulması gerektiğine işaret eder. Dünya hayatının çekiciliğine ve hazlarına kendini kaptırarak ilâhî çağrıya duyarsız kalan, pek çok uyarana rağmen fitratını örten kimseleri, hüsran ve ilâhî cezanın beklediğini açıklar. Herhangi bir yolla uyanan fitratın tekrar üzerinin rtlmemesini ister. Nankörlük içerisinde geçirilen mrn bir gün sona ereceğini ve Allah'ın huzurunda hasep verileceğini belirtir. Onlara, yaptıklarının neticesini düşünmeleri gerektiğini ima eder. Çaresizlik anında zorunlu olarak Allah'a yönelmek, şiddetin meydana getirdiği bir dini inanıştır. Bu tecrübeyi yaşayan insanı, yeniden inkara dönmesi durumunda Kur'an'ın uyarılarıyla karşılaşır. Bu kimseye Allah ile bilinçli ve sürekli ilişki kurması salık verilir.

Kur'an'a göre insanı çaresizlikten kurtaran da, çaresizlik öncesi veya sonrası ona güven ve mutlu yaşam sağlayan da Yüce Allah'tır. Allah'a inanmayan bir insan tehlike anında kendisini kurtaracak olanın sadece Allah olduğu tecrübesini yaşar. Kur'an, bu tecrübenin hayatın mutlu anlarına da taşınmasını ister. Çünkü insanı çaresizlikten kurtaran irade ile, ona rahat ve mutlu yaşam sağlayan iradenin aynı olduğunu açıklar.

Kur'an, çaresizlik içindeki insanın Allah'a yalvarırken, eğer kendisini kurtarırsa minnettarlık ve şükran duyacağını söylediğine dikkat çeker. Kimi insanlar gerçekten verdikleri sözde durarak Allah'a şükreden insanlar olmayı sürdürürler. Fakat pek çok insan, Allah'a verdikleri sözden dönerek nankörlük ederler. Buradaki nankörlük sıradan bir ahlâkî karakter olmayıp kişinin Allah karşısındaki tavrını belirlemesi yani O'ndan yüz çevirmesi, uzak durmasıdır. Kur'an, sadece insanı tehlikeden kurtarması dolayısıyla değil, ona rahat ve güvenli bir yaşam sağlaması dolayısıyla da insanın Allah'a minnet duyması gerektiğini açıklar. Çaresizlik tecrübesine koşut olarak minnet duygusunun da insanı Allah'a yönelmesi gerektiğine işaret eder.

Kur'an'a göre insan-tanrı ilişkisi sadece çaresizlik ve korku anlarında duyulan güven, korunma hissi üzerine temellendirilemez. Kur'an, her koşulda Allah ile ilişkiyi öngören bir din anlayışı ortaya koyar. Sadece ihtiyaç duyulan çaresizlik anlarında değil, bolluk ve rahatlık anlarında da Allah'a şükran ve minnet duygusuyla/düşüncesiyle yaklaşmayı esas alır.

Kur'an, sırf çaresizlik ve korku yüzünden Allah'a yönelen insanların, korku geçip, işler normale döndükten sonra O'ndan yüz çevirdiklerini açıklar. Tanrı inancını sadece korku ve çaresizlik durumlarında verilen tepkiye indirgemek, sevinç ve rahatlık anlarında tanrıya ihtiyaç duyulmadığı sonucuna götürür. Bu durumda tanrı sadece başı sıkışan insanların yöneldiği bir varlık olarak tasavvur edilir. Kur'an ise, sadece başı sıkıştığında Allah'a yönelen, diğer zamanlarda O'nu unutan kimseleri nankör/kâfir olarak nitelemektedir. Bu insanları darlık anında olduğu gibi bolluk anında da Allah'a yönelmeye çağırmaktadır.

Çaresizlik anında insanın Allah'a yönelişi, yalvarışı yapmacık değildir. Kur'an, çaresizlik ve korku anlarında en katı inançsızların bile bütün samimiyetlerini ortaya koyarak, kulluğu yalnız Allah'a özgü kılarak, içtenlikle O'na yöneldiklerini tekrar tekrar ifade eder. Fakat nasıl oluyor da çaresizlik ortadan kalktığında bütün bu samimiyet ve içtenlik ortadan kayboluyor? Bu soruya söyle cevap verilebilir: İnsan çaresizlik anlarında başta kendi iradesi olmak üzere bütün kayıtlardan kurtulur. Benliğindeki doğal inanma kabiliyeti (fitrat) etkin hale geçer. Çaresizlik anında gösterilen samimiyet işte bu fitratın eseri olarak izah edilebilir. Bu durum şunu ispat eder: Fitrat insanın benliğinde öylesine güçlüdür ki, en katı inançsız bile normal şartlarda benimsemeye asla yanaşmadığı bir insana bütün içtenliğiyle, arzulararak itiraf ettirmektedir.